

Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΩΝ ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΩΝ

ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΠΟΛΙΟΡΚΙΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΞΟΔΟΥ ΤΟΥ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ

Τα απομνημονεύματα αποτελούν μια από τις σημαντικότερες πηγές για την επανάσταση του 1821 και η ιστοριογραφία της επανάστασης έχει από παλιά επισημάνει την αξία και τη σημασία τους ως ιστορική πηγή.

Βέβαια τα απομνημονεύματα συνιστούν μια από τις λιγότερο αξιόπιστες πηγές και απαιτείται διασταύρωση των πληροφοριών και συγκριτική με άλλα κείμενα και τεκμήρια μελέτη. Η δημοσιοποίηση δε τέτοιων κειμένων ήδη από τη δεκαετία του 1850 προκάλεσε μια ιστοριογραφική αντιπαράθεση μεταξύ των άμεσων πρωταγωνιστών της επανάστασης που γράφουν απομνημονεύματα και των λογίων συγγραφέων ιστορίας όπως ο Σπυρίδων Τρικούπης.

Τα απομνημονεύματα ωστόσο έχουν ένα πολύ σημαντικό χαρακτηριστικό/πλεονέκτημα. Είναι γραμμένα από ανθρώπους που έζησαν και βίωσαν τα γεγονότα, είναι και οι ίδιοι πρωταγωνιστές και συμμετέχοντες στον Αγώνα της απελευθέρωσης. Γράφτηκαν, είτε κατά τη διάρκεια της επανάστασης, είτε αμέσως μετά, είτε χρόνια αργότερα ως θύμησης. Ακόμα και οι μαρτυρίες τρίτων που χρησιμοποιούν είναι μαρτυρίες ανθρώπων που συμμετέχουν στα γεγονότα. Οι συγγραφείς τους λίγα γράμματα ήξεραν ή και καθόλου όπως ο Μακρυγιάννης. Στα απομνημονεύματα καταγράφονται, σε ημερολογιακή συνήθως μορφή και χωρίς κριτική αποτίμηση, γεγονότα και δράσεις, περιγράφονται συμπεριφορές και χαρακτηριστικά ανθρώπων και ομάδων, φωτίζονται ιδέες και νοοτροπίες της επαναστατικής περιόδου. Μας δίνουν στοιχεία και πληροφορίες και κυρίως περιγραφές και στιχομυθίες που δεν έχουμε από άλλες πηγές, όπως οι περιγραφές της κατάστασης μέσα στο πολιορκημένο Μεσολόγγι ή οι στιχομυθίες στη δίκη του Καραϊσκάκη.

Όλοι μας έχουμε ακούσει ή διαβάσει για τα απομνημονεύματα του Κολοκοτρώνη, του Κασομούλη, του Σπυρομήλιου, του Φωτάκου, του Παλαιών Πατρών Γερμανού, του Αρτέμη Μίχου και άλλων και βεβαίως του Μακρυγιάννη.

Η έρευνα, η δημοσιοποίηση και η μελέτη αυτοβιογραφικών και απομνημονευματικών κειμένων συνεχίζεται έως σήμερα από πανεπιστημιακά ιδρύματα, ερευνητικά κέντρα, καθηγητές, ιστορικούς ή επιστήμονες άλλων γνωστικών πεδίων.

Σ' αυτό το πλαίσιο και εν όψει του εορτασμού των 200 ετών από την επανάσταση του 1821 το Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον κοινοβουλευτισμό και τη δημοκρατία και η Βιβλιοθήκη της Βουλής σχεδίασαν ένα τετραετές πρόγραμμα αναλαμβάνοντας μια σειρά δράσεις που κινούνται στον άξονα Ιστορία-Αρχαία-Μνήμη.

Στόχος των δράσεων αυτών, που περιλαμβάνουν εκδόσεις, συνέδρια και ερευνητικά προγράμματα, είναι να μελετηθεί επιστημονικά το 21, να δημιουργηθούν αξιόπιστα εργαλεία έρευνας και να διαχυθεί αυτή η γνώση στην κοινωνία.

Μία από τις δράσεις του ιδρύματος της Βουλής είναι μια σειρά εκδόσεων με το γενικό τίτλο «Κείμενα Μνήμης». Πρόκειται για την έκδοση δυσεύρετων ή και άγνωστων απομνημονευμάτων, ημερολογίων αγωνιστών και ιστοριογραφικών κειμένων του 19^{ου} αιώνα ή των αρχών του 20^{ου} αιώνα.

Το πρώτο απομνημόνευμα που ήδη εκδόθηκε είναι τα «Απομνημονεύματα της δευτέρας πολιορκίας του Μεσολογγίου (1825-1826)» του Αρτέμη Μίχου. Την επιστημονική επιμέλεια, την εισαγωγική μελέτη και το σχολιασμό έχουν οι καταξιωμένοι μελετητές και καθηγητές ιστορίας Μαρία Ευθυμίου και Βαγγέλης Σαράφης. *«Καθόλου τυχαία αυτή η επιλογή αφού το Μεσολόγγι με το θαυμαστό σθένος των πολιορκημένων, Ελλήνων και Φιλελλήνων και το απaráμιλλο αυτοθυσιαστικό πάθος της Εξόδου, εξακολουθεί να μας συναρπάζει, όπως συνάρπασε τους Ευρωπαίους, αφυπνίζοντας τη διάθεσή τους να συντρέξουν τους Έλληνες, διάθεση που την είχαν πληγώσει οι ελληνικοί εμφύλιοι»*, σημειώνει ο Διευθυντής της σειράς «Κείμενα Μνήμης» κ. Παντελής Μπουκάλας.

Αυτή η έκδοση στάθηκε η αιτία ή η αφορμή της σημερινής εκδήλωσης αλλά και της δικής μου ομιλίας.

Αλλά ας γυρίσουμε στα κείμενα.

Τα απομνημονεύματα που αναφέρονται στις πολιορκίες και την έξοδο του Μεσολογγίου είναι βασικά τρία. Του Αρτέμη Μίχου που προανέφερα, του Σπυρομήλιου με τον τίτλο «Απομνημονεύματα της Δευτέρας Πολιορκίας του Μεσολογγίου 11 Απριλίου 1825-11 Απριλίου 1826» και του Νικολάου Κασομούλη με τον τίτλο «Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επαναστάσεως των Ελλήνων 1821-1833».

Συμπληρωματικά λειτουργούν και τα απομνημονευματικά κείμενα άλλων αγωνιστών, κυρίως πελοποννησίων αλλά και απομνημονεύματα ή δημοσιεύματα φιλελλήνων που βρέθηκαν στην Ελλάδα και συμπολέμησαν για την ελευθερία της ή απομνημονεύματα «από την άλλη πλευρά» όπως του Ιταλού γιατρού του Ιμπραήμ Nuzzo Mauro ή του μηχανικού του Ιμπραήμ Ρωμαιοί.

Μια ακόμα σημαντικότερη πηγή –και ευτυχής συγκυρία για το Μεσολόγγι και την επαναστατημένη Ελλάδα- αποτελεί η εφημερίδα ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ που εκδίδεται στο πολιορκημένο Μεσολόγγι από τον Ελβετό φιλέλληνα Ιάκωβο Μάγερ από 1^{ης} Ιανουαρίου 1824 και μέχρι που ανατινάχτηκε από εχθρική βόμβα το κτίριο όπου στεγάζονταν το τυπογραφείο στις 20 Φεβρουαρίου 1826. Τα ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ που διακινούνταν και διαβάζονταν από τις επάλξεις του Μεσολογγίου και μέχρι τις Ευρωπαϊκές πρωτεύουσες αποτέλεσαν συμπληρωματική πηγή και για τους απομνημονευματογράφους Μίχο, Σπυρομίλιο και Κασσομούλη. Ο Μάγερ πέραν των Χρονικών διατηρούσε και ξεχωριστό ημερολόγιο, το οποίο χάθηκε τη νύχτα της Εξόδου μαζί με τον ίδιο, τη σύζυγό του Αλτάνη Ιγγλέση και τα δύο μικρά παιδιά τους.

Τα πρώιμα Ιστοριογραφικά κείμενα με προεξάρχον την Ιστορία του Σπυρίδωνα Τρικούπη, συμπληρώνουν τις πηγές μας. Ο Τρικούπης μέλος της μεγάλης οικογένειας του Μεσολογγίου μετέχει και ο ίδιος στον αγώνα αλλά και στις πολιτικές διεργασίες κατά την επανάσταση και ακολούθως στο εθνικό κράτος που συγκροτήθηκε. Υπήρξε παραστάτης και πληρεξούσιος της επαρχίας Μεσολογγίου 1824-1827, Γραμματέας της Επικρατείας το 1929, βουλευτής, υπουργός και πρωθυπουργός της χώρας το 1833 και πρεσβευτής στο Λονδίνο για πολλά χρόνια μεταξύ του 1834 και 1862. Είναι μορφωμένος με σπουδές στην Παλαμαϊκή Σχολή κατ' αρχήν και στη συνέχεια στη Ρώμη και το Παρίσι. Υπήρξε λόγιος, και δεινός ρήτορας. Εκφωνεί λόγους τους οποίους δημοσιεύει ήδη από το 1829. Συγγράφει την «Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης» την οποία δημοσιεύει στο Λονδίνο το 1853 έως 1857 σε 4 τόμους και αναδημοσιεύει επίσης στο Λονδίνο το 1860-1862 με συμπληρώσεις και διευκρινίσεις. Το έργο του Τρικούπη παρουσιάζει ποιοτική διαφορά από τα κείμενα των αγωνιστών. Δεν συνιστά απομνημόνευμα αλλά ιστοριογραφία.

Ενδεικτικά αναφέρω ακόμα την «Ιστορία του Μεσολογγίου» του Νικολάου Δημητρίου Μακρή, ο οποίος συνέγραψε αυτήν το 1908 «για να τιμήσει το έργο και τη μνήμη του ενδόξου πατρός του Δημητρίου Μακρή, ενός εκ των πρωταγωνιστών της Εξόδου», σύμφωνα με την εισαγωγή του Εμμανουήλ Πρωτοψάλτη, επιμελητή της πρώτης έκδοσης το 1956.

Τέλος οι πρωτογενείς αρχαικές πηγές όσες έως σήμερα έχουν δημοσιευθεί όπως π.χ. τα «Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας» ή η «Αλληλογραφία της φρουράς του Μεσολογγίου» αλλά και όσες λανθάνουν ή όσες είναι υπό έρευνα και μελέτη, συμπληρώνουν την εικόνα και αποσαφηνίζουν πτυχές των καταγραφών και περιγραφών που έχουμε από τα κείμενα των πρωταγωνιστών με τη μορφή του απομνημονεύματος ή ημερολογίου και της πρώιμης ιστοριογραφίας.

Στη συνέχεια θα επικεντρωθούμε στα τρία απομνημονεύματα, τα οποία αναφέρονται στην Πολιορκία και την Έξοδο.

Ο ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΑΣΟΜΟΥΛΗΣ γεννήθηκε το 1795 στο Πισοδέρι Φλώρινας και μεγάλωσε στη Σιάτιστα. Ο πατέρας του ήταν έμπορος. Ως Μακεδόνας με το ξέσπασμα της επανάστασης το 1821 συμμετείχε στις επιχειρήσεις του Ολύμπου και της Χαλκιδικής. Το 1822 ήρθε με ένα μικρό σώμα Μακεδόνων στον Ασπροπόταμο και συνεργάστηκε με τους οπλαρχηγούς Γεώργιο Καραϊσκάκη και Νικόλαο Στουρνάρη του οποίου υπήρξε γραμματικός, φίλος και σύμβουλος. Το 1826 βρίσκεται μαζί με τους αδελφούς του Δημήτριο και Γεώργιο μέσα στο πολιορκημένο Μεσολόγγι. Κατά την έξοδο σκοτώθηκε ο αδελφός του Δημήτριος. Ο ίδιος βρέθηκε στο Ναύπλιο με τα υπολείματα των εξοδιτών και συνέχισε λαμβάνοντας μέρος σε μάχες και επιχειρήσεις υπό τον Καραϊσκάκη. Με τη δημιουργία του ελληνικού κράτους κατέλαβε διάφορα στρατιωτικά αξιώματα τόσο επί Καποδίστρια όσο και επί Όθωνα όπως π.χ. Φρούραρχος Αθηνών το 1834. Πέθανε πλήρης ημερών το 1972 στην Στυλίδα.

Ο Κασσομούλης ήξερε λίγα γράμματα και αυτό προκύπτει και από τα κείμενα των Ενθυμημάτων του, όσο κι αν προσπαθεί να γράψει σε μια λόγια καθαρεύουσα γλώσσα.

Συνέγραψε τα Στρατιωτικά Ενθυμήματα μεταξύ των ετών 1832 και 1841 κατά διαστήματα ανάλογα με τις υποχρεώσεις του στη στρατιωτική του σταδιοδρομία. Τα κείμενα του Κασσομούλη δημοσιεύτηκαν από το Γιάννη Βλαχογιάννη σε τρεις τόμους τα έτη 1939, 1940 και 1942.

Από την εισαγωγή του Βλαχογιάννη σ' αυτήν την α' έκδοση διαβάζουμε: «Του Κασσομούλη η περιγραφή μοιάζει με άξαφνο ξεσκέπασμα βαθιά κρυμμένου κόσμου ζωντανού» και πιο κάτω «Εκεί, στο Μεσολόγγι, είναι παρατηρητής μαζί και πολεμιστής, γραμματικός μαζί και παραστάτης στα περίφημα πολεμικά συμβούλια, ζωγράφος των μαχών,

των εξόδων, των ομηρικών διαλόγων ανάμεσα σ' εχθρούς και φίλους, των αγνώστων και απίστευτων επεισοδίων, ανεκδότων, περιέργων σκηνών με τα γέλια τους τα ηρωικά, τις προκλήσεις και αντιπροκλήσεις και διονυσιακές βρυσολογίες.....»

Διαβάζω χαρακτηριστικό απόσπασμα διαλόγου ανάμεσα σε πολιορκητές και πολιορκημένους, το οποίο εύκολα θα παρομοίαζε κάποιος με σκηνή θεατρικού έργου. Χρονικά βρισκόμαστε μετά την πτώση του Ντολμά και τη συνθηκολόγηση του Αιτωλικού. «Οι Αλβανοί, το βράδυ, άρχισαν πάλιν τα συνειθισμένα, καλούντες τότε τον έναν Καπιτάνον, τότε τον άλλον, λέγοντες: -Τι καρτερείτε; Και τι ελπίδα έχετε; Αποκρίνονται οι εδικοί μας: -Και τι ανάγκην έχομεν, ωρέ; Διότι επήρατε το Βασιλάδι, τον Ντολμάν και το Ανατολικό, θαρρεύετε ότι επήρατε το Μισολόγγι; Ημείς αυτά μελιάν τα είχαμεν, ανθρώπους τεμπέληδες εθρέψαμεν. Ηθελήσαμεν να τους βοηθήσωμεν με τους συνδρόφους μας και είδετε τι επάθετε εις τον Ντολμάν. Όμως κι αν τον κυριεύσετε, να ευχαριστάτε το θεόν εκείνην την ημέραν, οπού δεν εβγήκαμεν πρωτύτερα, να σας πελεκήσουν κι εκεί, καθώς και ημείς εδώ. Απέρασαν όμως αυτό. Έχομεν καιρόν πάλιν. Ο πόλεμος με τον Ιμπραϊμν τώρα άρχισεν. Αποκρίνετε ένας Τουρκαλβανός: -Ωρέ! Λέγει. -Αϊ, τον αποκρίνεται ο Έλλην. -Και ποίον τα λέτε αυτά καϊμένε; (ο Αλβανός) -Αϊ ! (ο Έλλην) -Ξεύρετε έναν παπά από το Αντελικόν; -Όχι! -Εκείνος ο παπάς μας είπεν ότι τον ζαχερέν (την θροφήν) τα εσώσετε, και δεν έχετε ούτε για δυό μέρες ακόμα. Τότε αποκρίνεται ο Γιάννης Βαϊρακτάρης (Σουλιώτης) αρβανίτικα: -Όσον ακούς τα γαϊδούρια οπού γκαρίζουν, ωρέ Τούρκε, μη ελπίζεις για Μισολόγγι, μόνο φύλαξε το κεφάλι σου.....» κ.λ.π. «Όλην την νύχτα πλέον, εις όλους τους προμαχώνας, δεν άκουγες άλλο παρά λογοτριβαίς και παρακινήσεις να κάμωμεν και ημείς τα ίδια, να σωθούμεν και αποκρίσεις πάλιν ανάλογοι να φυλάτουν τα κεφάλια τους καλά και τις θέσεις τους, διότι ο καιρός πλησιάζει και άλλα.»

Ο ΣΠΥΡΟΣ ΜΗΛΙΟΥ ή ΣΠΥΡΟΜΗΛΙΟΣ γεννήθηκε στη Χειμάρρα της Βορείου Ηπείρου το 1800. Υπήρξε γόνος στρατιωτικής οικογένειας, της οποίας μέλη υπηρετούσαν στο στρατό του βασιλείου της Νεαπόλεως της Ιταλίας, όπου και ο ίδιος σπούδασε τη στρατιωτική τέχνη. Το 1819 επέστρεψε στην πατρίδα του για να συντάξει την στρατιωτική γεωγραφία της Ηπείρου, αλλά κρατήθηκε από τον Αλή Πασά στα Γιάννενα. Τον Αύγουστο του 1824 κατέβηκε μαζί με τους αδελφούς του Νικόλαο και Ζάχο στην επαναστατημένη νότια Ελλάδα. Βρέθηκε στο στρατόπεδο του Λιγοβιτσιού επικεφαλής σώματος 200 Χειμαριωτών και τον Απρίλιο του 1825 στο πολιορκημένο Μεσολόγγι. Τον Ιανουάριο του 1826 στάλθηκε μέλος αντιπροσωπείας στο Ναύπλιο για να ζητήσουν τη λήψη αποτελεσματικών μέτρων για την σωτηρία του Μεσολογγίου. Το Μάρτιο μετά από εντολή του Ανδρέα Μιαούλη ο Σπυρομήλιος πήγε στη Ζάκυνθο να ζητήσει αγγλικό πλοίο για τη διάσωση της πόλης, αλλά ήταν πια αργά. Έμεινε απλός θεατής του ολοκαυτώματος από κάποιο ύψωμα της Ζακύνθου. Περιέγραψε ως εκ τούτου την έξοδο σύμφωνα με τις διηγήσεις των παλαιών συντρόφων του. «..... εντός της πόλεως ο πόλεμος διήρκεσεν τρεις ημέρας. Επολέμουν εις τα οσπίτια έως ότου είχαν πολεμοφόδια, και όταν τα ετελείωνον έδιδον πυρ εις το οσπίτιον και εκαίοντο. Ο Χρήστος Καψάλης έβγαζεν τας γυναίκας εις τα παράθυρα δια να τας ιδώσιν οι Τούρκοι και εκ τούτων να παρακινήθωσιν να έμβουν εις το οσπίτιον. Άφησεν ούτως, ώστ' εσυνάχθησαν πλήθος Τουρκών, και τότε έδωσεν πυρ εις την πυριταδαποθήκην, όπου ήταν τεσσαράκοντα κιβώτια πυρίτιδας, και ούτως απέθανεν ενδόξως και αυτός, έσωσεν από την αιχμαλωσίαν και την ατιμίαν τόσας ψυχάς, συνεπιφέρων τον θάνατον εις το πλήθος των Τουρκών».

Μετά το χαλασμό του Μεσολογγίου μαζί με τον αδερφό του Ζάχο (ο Νικόλαος σκοτώθηκε κατά την έξοδο) συμμετείχε σε στρατιωτικές επιχειρήσεις με τον Καραϊσκάκη. Το Μάρτιο του 1827 πήρε μέρος στην Εθνοσυνέλευση της Τροιζήνας ως πληρεξούσιος των "αρμάτων". Υπήρξε αρχηγός της προσωπικής φρουράς του Δημήτριου Υψηλάντη στα 1828-1829. Στη συνέχεια εξελέγη βουλευτής, ανέλαβε πολλές φορές το υπουργείο Στρατιωτικών και χρημάτισε Διοικητής της Στρατιωτικής Σχολής Ευελπίδων. Απεβίωσε το 1880.

«ΤΑ ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΔΕΥΤΕΡΑΣ ΠΟΛΙΟΡΚΙΑΣ ΤΟΥ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ 1825 – 1826», του Σπυρομήλιου, εκδόθηκαν με επιμέλεια του Γιάννη Βλαχογιάννη και χορηγία του Εμμανουήλ Μπενάκη το 1926 στην επέτειο των 100 χρόνων της Εξόδου. Κατά το Βλαχογιάννη, ο Σπυρομήλιος με τα λίγα ελληνικά που ήξερε και σε εντελώς ανορθόγραφα κείμενα κρατούσε σημειώσεις ή έγραφε τα γεγονότα όταν συνέβαιναν και αργότερα τα επεξεργάζονταν, τα διαμόρφωνε και τα καθαρόγραφε, ενώ από την ανάλυση των κειμένων προκύπτει ότι η συγγραφή ολοκληρώθηκε μέσα στο 1827.

Αποτιμώντας ωστόσο το έργο του, γράφει ο Βλαχογιάννης: «Ευτυχεστάτη περίστασις είναι ότι ο Σπυρομήλιος παρά την ατελή εις τα Ελληνικά γράμματα μόρφωσιν του εσπούδασεν εν Νεαπόλει συστηματικώς τα στρατιωτικά και ούτω ο αυτοπτης συγγραφεύς των δημοσιευμένων Απομνημονευμάτων κατείχε προσόν πολύτιμον δια την περιγραφήν της πολιορκίας του Μεσολογγίου, ο περί του οποίου αγών δεν ήτο μόνον έργο παληκαριάς και αμιμήτων ηρωισμών εκατέρωθεν, παληκαριάς ελληνικής και αλβανικής, αλλά και πάλη δεινή τέχνης και εμπειρίας μηχανικής. Μετά την εξαφάνισιν του ημερολογίου του Μάγερ, μετά τον θάνατον του εξόχου Ιταλού μηχανικού Ραζιέρη, μετά την σιγήν

του διασωθέντος Έλληνας μηχανικού Κοκκίνη, μη τηρήσαντος ημερολόγιον, μετά την μονομερή εικόνα της πολιορκίας, την οποίαν εξ' ανάγκης μας παρέχουν τα «Ελληνικά Χρονικά», τα οποία ευρίσκονται υπό αυστηράν στρατιωτικήν λογοκρισίαν, η σύνταξις στρατιωτικών απομνημονευμάτων υπό επιστήμονος τακτικού, του μόνου εκ των συρρευσάντων έξωθεν εθελοντών Ελλήνων κατά τον Αγώνα, ο οποίος επωφελήθη της επιστήμης αυτού, υπήρξε ενεκτίμητον ευτύχημα δια την εθνικήν ιστορίαν και την δόξαν του αθανάτου Μεσολογγίου.»

Διαβάζω μικρό απόσπασμα από το απομνημόνευμα του Σπυρομίλιου:

«οι κάτοικοι του Μεσολογγίου εις όλον το διάστημα της πολιορκίας έδωσαν άπειρα δείγματα της καρτερίας και της μεγαλοψυχίας των, αλλ' εις αυτήν την περίστασιν έτι πλέον. [...] Επειδή αυτών ιδιαιτέρως δεν τους είχε μείνη τίποτις. Καθ' ότι τον ελαιώνα τον είχε κόψει όλον ο εχθρός, ώστε τινές κορμοί μόνον εφαινότο σποράδην εις την πεδιάδα, τας σταφιδαμπέλους ταυτομοίως. Ότι είχαν εις τας εμπορικός αποθήκας των και οπού εχρησίμευεν δια το φρούριον ή δια την φρουράν, το είχαν προσφέρει οι δυστυχείς αφ' εαυτού τους εις την ανάγκην της πατρίδος, λαμβάνοντες μόνον ενδείξεις να τα πληρωθώσι εις την αποκατάστασιν του Έθνους. Ότι είχαν θρόφιμα εις τα οσπίτια των και ταύτα, ως είπον, τα επρόσφερον. Δεν είχαν πλέον ειμή όσα οσπίτια δεν είχε φθείρει εισέτι το τουρκικόν κανόνι. Πλήν, επειδή δια την επισκευήν του φρουρίου δεν είχομεν άλλην ύλην, επρόσφερον και τα οσπίτια των να τα κρημνίσωμεν δια να πάρωμεν την αναγκαίαν ύλην!

Ο τρίτος στη σειρά απομνημονευματογράφος είναι ο ΑΡΤΕΜΗΣ ΜΙΧΟΣ.

Γεννήθηκε στα Γιάννενα το 1803. Το 1822 «καταλιπών καπνίζοντα έτι τα ερείπια της πατρικής οικίας και μεταστάς εκ των ανέσεων του οικογενειακού βίου εις τας κακοπαθείας του πολέμου» ήλθε στην επαναστατημένη Ελλάδα. Ο Μίχος στη διάρκεια του Αγώνα έλαβε μέρος σε μάχες κυρίως στη Στερεά Ελλάδα, τραυματίστηκε επανειλημένα και έζησε την υπέρτατη πολεμική εμπειρία στο Μεσολόγγι το 1825-1826. Μετά τον Αγώνα κατατάχθηκε στον τακτικό στρατό φτάνοντας στο βαθμό του αντιστράτηγου. Πήρε μέρος στα γεγονότα που οδήγησαν στην έξωση του Όθωνα και χρημάτισε υπουργός των Στρατιωτικών στα 1862-63.

Μετά το θάνατό του το 1880 ο εξ' Ιωαννίνων λόγιος και γαμπρός του Σπυριδών Αραβαντινός εξέδωσε το 1883 τα απομνημονεύματά του με τον τίτλο «ΑΡΤΕΜΙΟΥ Ν. ΜΙΧΟΥ ΑΝΤΙΣΤΡΑΤΗΓΟΥ ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΔΕΥΤΕΡΑΣ ΠΟΛΙΟΡΚΙΑΣ ΤΟΥ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ (1825-1826) ΚΑΙ ΤΙΝΕΣ ΑΛΛΑΙ ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑΝ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΑΓΩΝΟΣ ΑΝΑΓΟΜΕΝΑΙ». Όπως αναφέρει ο Αραβαντινός στον πρόλογο της έκδοσης ο Μίχος «διαρκούσης της πολιορκίας, κατέγραψε πιστάς σημειώσεις περί των συμβάντων, τας οποίας, συνηρμολόγησεν ύστερον, ότε συντελεσθέντος του αγώνος απεκατεστάθη η τάξις». Στον ίδιο πρόλογο αναφέρει ότι ο σπουδαιότερος λόγος που ο συγγραφέας δεν έφερε στο φώς τα Απομνημονεύματα ήταν «διότι εις τινας σελίδας του χειρογράφου ο φιλαλήθης ιστορικός ήτο αναγκασμένος να εκθέση μετά πικρίας την διαγωγήν προσώπων, ών η ενέργεια κατά την εκτύλιξιν του δράματος επέδρασεν ολεθρίως εις την τύχην της φρουράς του Μεσολογγίου» προσιδιάζοντάς μας ότι δεν αναφέρεται μόνο σε ηρωικές πράξεις.

Ξεκινώντας τη διήγηση του ο Μίχος -στην Εισαγωγή- κατακρίνει δριμύτατα την κυβέρνηση, η οποία εν μέσω εμφυλίου πολέμου άφησε ανεμπόδιση την επέλαση του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο το 1825 και την αδιαφορία της -και όχι μόνον- αργότερα, ενώ το Μεσολόγγι ψυχορραγούσε.

Σηλητεύει επίσης με βαρείς χαρακτηρισμούς συμπολεμιστές του για κακές συμπεριφορές και ιδιαίτερα τους Σουλιώτες. Διαβάζω: «ενεκρίθη δε να γενή καταμέτρησις του στρατού, και επί τη θάσει της καταμετρήσεως ταύτης να ενεργήται του λουπού και η διανομή, καθότι [...] μεγάλη κατάχρησις ενίγνετο παρά τινων σωματαρχών, οίτινες ελάμβανον μερίδας τετραπλασίας των όσων πραγματικώς είχαν ανδρών [...] Όθεν μετέθη η επιτροπή εις το επόμενον σώμα του Νότη Μπότσαρη, ανέστησαν όμως εις τούτο δια τον λόγον ότι το έχουν εις κακόν να καταμετρηθούν και ούτως επί τινά ώραν εφιλονείκουν μεταξύ των. Τέλος, ο υποσωματάρχης [...] Κίτσος Πάσχος, προσποιηθείς τον θυμωμένον, σύρει το πιστόλι του [...] γίνεται ως εκ τούτου μεγάλη ταραχή και ούτω αναβάλλεται η καταμέτρησις». Το αποτέλεσμα ήταν, κατά την ώρα της αδυσώπητης πείνας «Μόνον από τους Σουλιώτες και τας οικογενείας των δεν έλειψεν ο άρτος μέχρι της τελευταίας ημέρας, μάλιστα, ως λέγουν, έμεινεν εντός της οικίας του Τζαβέλλα την τελευταίαν ημέραν μια μεγάλη σάκκενα αλεύρου».

Αντίθετα εξάρει τον ηρωισμό των μαχητών του Μεσολογγίου όπως για παράδειγμα περιγράφοντας μια παράτολμη πράξη στα νησιά της λιμνοθάλασσας: «Ητο τω όντι άξιον θαυμασμού τριάκοντα μόνον Έλληνες να διέλθωσιν

ηρωϊκῶς δια του ὕδατος και μεταξύ του εχθρικοῦ στολίσκου και τριῶν περίπου χιλιάδων Αράβων, χωρὶς να βλαφθῶσι, παρά κατά μικρόν μέρος, και χωρὶς οι εχθροὶ να τολμήσωσι να τους πλησιάσωσιν».

Στην τωρινή επανέκδοση του Ιδρύματος της Βουλῆς των Απομνημονευμάτων του Μίχου οι επιμελητές του τόμου Μαρία Ευθυμίου και Βαγγέλης Σαράφης συμπεριέλαβαν δύο ανέκδοτα χειρόγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (ΓΑΚ). Το πρώτο, ιδιόχειρο χειρόγραφο του Αρτέμη Μίχου με ονομασία καταχώρησης στους καταλόγους ως «*Χειρόγραφο Λαδά*» και το δεύτερο «*χειρόγραφο 43*» από τη συλλογή Χειρογράφων με αριθμό καταχώρησης 43 και αρχαιακή περιγραφή «*ημερολόγιον της πολιορκίας του Μεσολογγίου από 12 Απριλίου 1825 μέχρι 16 Ιανουαρίου 1826, περιληπτικόν εράνισμα των Ελληνικών Χρονικών*». Κατά το σχολιασμό του επιμελητή Βαγγέλη Σαράφη, η συγκριτική μελέτη των δύο αυτών χειρογράφων, του δημοσιευμένου από τον Αραβαντινό κειμένου και των Ελληνικών Χρονικών, καταδεικνύει τη σχέση μεταξύ τους αλλά και τη διαδικασία συγγραφῆς των απομνημονευμάτων από το Μίχο. Αυτή τη σχέση αναλύουν τα πολλὰν σελίδων σχόλια και ο συγκριτικός πίνακας ημερολογιακῶν εγγραφῶν των Ελληνικῶν Χρονικῶν του χειρογράφου 43, του χειρογράφου Λαδά, της Ιστορίας του Σπυρίδωνα Τρικούπη και του Μίχου της ἐκδοσης Αραβαντινοῦ. Με δύο λόγια η ιστορική ἐρευνα και μελέτη συνεχίζεται.

Κλείνοντας, διαβάζω από την εισαγωγή της Μαρίας Ευθυμίου απόσπασμα σχετικό με το χαρακτήρα και την αποτίμηση του έργου του Μίχου, σε σύγκριση με τις ἄλλες σχετικές με την πολιορκία και την ἐξοδο πηγές. «*Η κάθε μία από τις παραπάνω μαρτυρίες παρουσιάζει διαφορετικά χαρακτηριστικά. Του Σπυρομήλιου το κείμενο είναι σπαρακτικό, παλλόμενο, με ελεγχόμενη συγκίνηση και οργανωμένη ροή αφήγησης. Του Κασσομούλη εκρηκτικό, πολύχρωμο, πύρινο, λεπτομερειακό, πληθωρικό, διεισδυτικό, αισθαντικό, γεμάτο αίσθημα και χιούμορ, ανεπανάληπτο τόσο στην περιγραφή στιγμῶν και συναισθημάτων ὅσο και στην αποτύπωση συνομιλιῶν και περιστατικῶν του πολέμου στις ντάπιες αλλά και στα μετόπισθεν. Του Μάγερ (τα Ελληνικά Χρονικά) συναισθηματικά ελεγμένο, δωρικό, εμψυχωτικό-ὑμνος στην καρτερία, στην αντοχή, στο φρόνημα, στην ιερή τρέλα τόσο των μαχητῶν ὅσο και των ἀμάχων της Ιερῆς τούτης Πόλης [.....]. Το κείμενο του Μίχου είναι λιγότερο πολύχρωμο ἀπὸ ἐκεῖνο του Κασσομούλη, λιγότερο οργανωμένο και ρέον ἀπὸ του Σπυρομήλιου, λιγότερο λεπτομερές και αισθαντικό ἀπὸ ἐκεῖνο των Ελληνικῶν Χρονικῶν. [...] Η καταγραφή των πληροφοριῶν είναι λιτή, ψυχρή, παρατακτική, με οικονομία λόγου και αποφυγή συναισθηματικῆς ἐμπλοκῆς ἢ ἠθικῶν και ἠθικολογικῶν χαρακτηρισμῶν. [...]*».

Από αυτό ἐδῶ το βήμα, πέρυσι την ἴδια μέρα, ο καθηγητής Ιστορίας κ. Χρήστος Λούκος υποστήριξε την ἀποψη ὅτι τα απομνημονεύματα και γενικότερα η ιστορία της ἐπανάστασης χρειάζεται μια νέα ἀνάγνωση, χρειάζεται να ξανασκούψουμε στις πηγές, και να αξιοποιήσουμε στοιχεία που φωτίζουν πλευρές του 1821 που δεν ἀπασχόλησαν συστηματικά την ιστοριογραφία ως τώρα. Δύναται να τεθούν και να διερευνηθούν ἐρωτήματα σχετικά με την καθημερινή ζωή των ἀνθρώπων του 21, τη λειτουργία των ἐπωνύμων και μη ἐπωνύμων ἀγωνιστῶν, των ἀμάχων, των γυναικῶν και παιδιῶν, την ἀνθρωπογεωγραφία, τη μυθοποίηση και ἀπομυθοποίηση, τους ἥρωες και ἀντιῆρωες, τη διαχείριση της νίκης ἢ της ἥττας, τις νοοτροπίες, το διαφορετικό που ἐπέφερε στις συνειδήσεις και τον τρόπο ζωῆς των ἐξεγερθέντων το τραυματικό γεγονός της Επανάστασης κ.λπ.

Σ' αυτή την κατεύθυνση τα Γενικά Αρχεία Αιτωλ/νίας, αν και δεν φυλάσσουν ἀρχαιακό υλικό των χρόνων της ἐπανάστασης, διαθέτουν ἓνα πολύτιμο ἀρχεῖο συμβολαιογραφικῶν πράξεων του Μεσολογγίου ἀπὸ το 1835 και ἐξής. Στις 7.500 χιλιάδες συμβολαιογραφικῆς πράξεως των ἐτῶν 1835-1849, οι οποίες ψηφιοποιημένες ἀπόκειται στο πρόγραμμα ἀρχειομνήμων των Γενικῶν Αρχείων του Κράτους, δύναται –με πολύ κόπο είναι ἀλήθεια– να ἐντοπισθούν πράξεις που ἀναφέρονται στον Ἀγῶνα, στην πολιορκία και την ἐξοδο, σε ἀιχμαλώτους γυναίκες και παιδιά και την ἐλπίδα ἀνεύρεσης και ἐπιστροφῆς τους ἀλλά και στην ἐναγῶνια προσπάθεια των Μεσολογγιτῶν να ξαναστήσουν τη ζωή τους στη ρημαγμένη πόλη. Π.χ. Το 1836 προσέρχεται στο συμβολαιογραφεῖο μια γυναίκα με τον ἀνηψιό της και συντάσσουν συμβόλαιο με το ὁποῖο του χαρίζει ἓνα οικόπεδο της με την ὑποχρέωση «*εάν τα διατελούντα εις την ἀιχμαλωσίαν τέκνα της ἐπιστρέψουν ἀπὸ την ἀιχμαλωσία*» να το παραχωρήσει σε αὐτά.

Η συμπλήρωση 200 χρόνων ἀπὸ την ἐπανάσταση του 1821 με τις ἐκδηλώσεις και δράσεις που προγραμματίζονται συνιστά μια καλή ευκαιρία να ἀναστοχαστούμε την ιστορική πορεία του ἔθνους.

Μεσολόγγι 20-4-2019

Μπακαδήμα Μαρία